

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ І СЛОВОТВОРУ

О. В. Арцеша
(Горлівка)

УДК 81'366.58

ДІЄСЛОВО У РОЗВІДКАХ П. О. БУЗУКА

Існування будь-якої науки не є можливим без урахування досвіду науковців попередніх поколінь. Тому, без сумніву, звернення до наукової спадщини завжди є актуальним. Досягнення кожного дослідника сприяють становленню та розвитку науки. Лінгвістична історіографія вивчає наукову спадщину мовознавців минулого.

Упродовж XIX–XX ст. лінгвістична наука накопичила значний теоретичний і практичний матеріал. Одним із найбільш плідних у галузі мовознавства став період 20–30 рр. XX ст. Цей етап позначився увагою до питань історії слов'янських мов, зокрема української, активною діяльністю в галузі практичного мовознавства, теоретичним опрацюванням граматики. Граматичні, фонетичні, словотвірні явища стали предметом спеціального вивчення. Значну увагу було приділено дослідженню структури частин мови, граматичним категоріям у їхньому взаємозв'язку.

У 20-30 рр. XX ст. вийшла друком ціла низка мовознавчих робіт, присвячених українському дієслову. Це студії С. Смалі-Стоцького, Є. Тимченка, І. Огієнка, В. Ганцова, О. Курило, О. Синявського, А. Кримського, Ю. Шевельова та інших мовознавців. У лінгвістичних дослідженнях зазначеного періоду вагоме місце посідають праці Петра Опанасовича Бузука, спадщина якого маловідома. Сфера інтересів ученого охоплює різні галузі мовознавства. Ю. Шевельов писав про нього: "Бузук наче намагався охопити якнайширше коло проблем, сказати своє слово в усіх ділянках мовознавства, поновно переглядаючи здобутки своїх попередників там, де він цих попередників мав, закладаючи вперше фундаменти нашого знання в тих галузях, які перед ним не знаходили талановитих працівників. Широта його зацікавлень вражає, він сам наче хотів бути інститутом мовознавства" [6, с. 23]. Щодо попередників, про яких згадував Ю. Шевельов, то у своїх працях П. Бузук часто посилався на дослідження О. Соболевського, Г. Ільїнського, П. Фортунатова, О. Шахматова, Б. Ляпунова, А. Мейє та інших лінгвістів. Він творчо використовував їхні наукові концепції для розвитку українського мовознавства. Дослідника цікавили проблеми методології лінгвогенетичного дослідження ("Взаємовідносини між українською та білоруською мовами: Методологічний нарис", 1926), лінгвістичної географії, діалектології ("З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької євангелії 14 в", 1931, "Діалектологічний нарис Полтавщини", 1929), історії слов'янських мов, зокрема білоруської та української ("Замітки з української мови: Дві подробиці укр. Звучні", 1924). Розвідки П. Бузука в царині історичної фонетики та морфології ґрунтувалися на запропонованій ним хронології мовного розвитку ("Історична фонетика та морфологія української мови: Історичний курс укр.", 1929, "Уваги до дієприкметника в українській мові", 1925, "Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії", 1927). Досліджуючи певні морфологічні явища, П. Бузук, безперечно, звертався до дієслова. І хоча у мовознавця немає окремих робіт, присвячених саме дієслову, його ідеї й твердження щодо цієї частини мови мають велику цінність в лінгвістично-історіографічному аспекті.

У системі частин мови дієслово, безперечно, є однією з найскладніших та найцікавіших частин. Воно відрізняється багатством своїх форм та розгалуженою системою граматичних категорій. Саме цим зумовлено особливу увагу мовознавців до дієслова.

Мета нашої статті – розкрити погляди П. Бузука на українське дієслово. Досягнення мети видається можливим за умови розв'язання таких завдань: проаналізувати твердження лінгвіста щодо українського дієслова; визначити особливості інтерпретації дієслівних форм; виявити, які твердження науковця зберегли значущість для сучасного мовознавства.

П. Бузук досліджував морфологічні явища в історичному аспекті. Початок історичної доби став відправною точкою у вивченні цих явищ. Мовознавець не вивчав категорії частин мови, їхню класифікацію, основну увагу він приділяв аналізу форм.

1927 р. вийшла друком праця П. Бузука "Нарис історії української мови", присвячена історичній морфології. У ній дослідник сформулював низку тверджень у потрактуванні походження та розвитку українських дієслів, що викликали неоднозначну реакцію в наукових колах.

Поділяючи погляди А. Лескіна, П. Бузук диференціював дієслова за основами теперішнього часу на п'ять класів. Слід зазначити, щобільшість авторів з історичної граматики дотримувалися такої класифікації [4, с. 236].

Виклад історії форм дієслів П. Бузука має оглядовий характер і є доволі традиційним, але в ньому є твердження, що заслуговують на увагу. У творенні окремих форм дослідник намагався розрізнити фонетичні та морфологічні чинники. Так, наприклад, форми першої особи однини чоловічого роду минулого часу ілюструють перехід кінцевого *л* у *в* у результаті дії морфологічних, а не фонетичних причин. На користь цього твердження, на думку лінгвіста, свідчить відсутність такого переходу в інших частинах мови (наприклад *стіл*, а не *стів*). П. Бузук підкреслював, що на утворення дієслів минулого часу першої особи однини чоловічого роду на *-в* вплинули дієприкметники минулого часу чоловічого роду на *-въ*, *-въши*. Сучасні дослідники історії мови пояснюють перехід *л* у *в* у зазначених формах фонетичними причинами.

Для опрацювання історичної морфології української мови П. Бузук використовував дані не тільки писемних пам'яток, а також дані живої мови. Під час аналізу форм майбутнього часу недоконаних дієслів *писати-му* тощо учений стверджував, що вони утворилися шляхом сполучення інфінітива *писати* з допоміжним дієсловом *иму*. У цьому мовознавець поділяв теорію А. Кримського про існування архаїчних сполучень інфінітива та допоміжного дієслова *имамъ*.

П. Бузук репрезентував доволі цікаву концепцію щодо закінчення *-ть* у формах третьої особи однини теперішнього часу. Мовознавець зазначав, що дієслова першої дієвідміни не мають закінчення у цих формах, а дієслова другої кон'югації і нетематичні дієслова мають закінчення *-т'* з колишнього *-тъ* [1, с. 81]. Тематичні дієслова – це такі, у яких між коренем і суфіксом інфінітива, особовими, часовими флексіями наявний суфікс основи, усі інші дієслова – нетематичні [4, с. 235]. Лінгвіст зазначав, що флексія *-тъ* була характерною здебільшого для нетематичних дієслів, але з розвитком мови вона перейшла й до тематичних дієслів. У білоруській та українській мовах це закінчення мають дієслова четвертого класу (*сид-и-тъ*), а форми I, II і III класів у третій особі однини не мають закінчення *-тъ* (*бер-е*).

Досліджуючи сучасні теорії, можемо констатувати, що мовознавці вивчають тематичні і нетематичні дієслова упарадигмі теперішнього – майбутнього часу. В. Русанівський зазначає, що у дієвідмінюванні тематичних та атематичних дієслів існувала відмінність, яка простежувалася ще у спільнослов'янський період. У III особі однини тематичні дієслова мали закінчення *-тъ*, о, а атематичні – *-тъ*. У старослов'янських пам'ятках зустрічалися форми з нульовою флексією. У давньоруській мові, як зауважує В. Русанівський, більшість дієслів III особи однини мали закінчення *-тъ*. Тематичні й атематичні дієслова мали ті самі флексії [4, с. 312].

Суттєвими є розвідки П. Бузука, присвячені дієприкметнику. 1925 р. ним надруковано статтю “Уваги до дієприкметників в українській мові”. Ідеї, викладені мовознавцем у цій праці і репрезентовані пізніше в “Нарисі...” є дуже важливими й зберегли свою актуальність до наших днів.

“Уваги...” стали своєрідною відповіддю тим українським граматастам, які вважали, що форми активних дієприкметників теперішнього часу на *-чий* не є українськими формами. У цій роботі П. Бузук зауважував про необхідність розрізнення окремих форм дієприкметників через те, що певні з них (на *-чий*) поширені як у літературній, так і в живій мові. Існування таких дієприкметників підтверджує здатність мови утворювати ці форми. Також учений зазначав, що давні активні дієприкметники на *-чий* втратили свою часову ознаку й перейшли в розряд прикметників (*некучий*, *гарячий*). Також стали прикметниками і давні дієприкметники на *-мий* та безпрефіксні дієприкметники на *-лий* (*знайомий*, *видимий*; *горілий*, *зрілий*, *спілий*).

Не всі сучасники П. Бузука поділяли його думку щодо дієприкметників на *-чий*. Зокрема О. Курило вважала, що для живої української мови не притаманним є вживання активних дієприкметників на *-чий*, *-ший* та пасивних на *-мий*.

Треба зазначити, що навіть деякі сучасні мовознавці вважають відсутність в активному вжитку дієприкметників теперішнього часу характерною рисою сучасної української літературної мови.

М. Жовтобрюх, досліджуючи спадщину П. Бузука, зазначав, що його погляди були правильні по суті, але вони довгий час залишалися поза увагою наукової спільноти. Згодом закономірність існування активних дієприкметників теперішнього часу на *-чий* стала загальновідомим та визнаним фактом.

Таким чином, слід підкреслити, що, узагальнивши всі знання з мовознавства, які існували на той період, П. Бузук виклав свою систему форм та правил. Він запропонував власні міркування, спираючись на попередній граматичний досвід. Оригінальною була його концепція щодо закінчень дієслів третьої особи однини. Під час аналізу дієслівних форм в історичному аспекті лінгвіст зробив висновок, що характерною рисою нетематичних дієслів у третій особі однини була флексія *-ть*. П. Бузук пояснював причини морфологічних змін дією аналогій.

Вагомим внеском дослідника стали його розвідки, присвячені вивченню дієприкметника. Твердження П. Бузука про закономірність існування активних дієприкметників теперішнього часу на *-чий* в українській мові залишається актуальним у сучасній морфології.

Слабкими сторонами у викладі історії морфології дослідником стало те, що він розглядав розвиток кожної частини мови окремо, часто втрачаючи під час аналізу "відправну точку". Хронологічні визначення були не точними.

Деякі з поглядів, викладених П. Бузуком, було переосмислено, вони знайшли свій розвиток у працях Р. Якобсона, Т. Мілевського, Ю. Шевельова, З. Штібера та ін.

Поцінування спадщини видатного мовознавця П. Бузука є необхідним для сучасних науковців, оскільки його розвідки містять оригінальні ідеї й концепції в галузі білоруського та українського мовознавства. Дослідження П. Бузука з питання походження та розвитку українських дієслів є дуже цінними та цікавими й зумовлює *перспективи наших наукових розвідок*, присвячених цій частині мови.

Література

1. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії / П. О. Бузук. – К., 1927. – 98 с.
2. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / О. М. Голуб. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 20 с.
3. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918 – 1941) / М. А. Жовтобрюх; АН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1991. – 260 с.
4. Історія української мови : Морфологія / В. В. Німчук, А. П. Грищенко, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1978. – 540 с.
5. Курило О. Б. Уваги до сучасної літературної мови / О. Б. Курило. – К., 1925. – С. 1–40.
6. Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві / Ю. Шевельов // Українська мова та література. – 2003. – № 18. – С. 6–11.

Анотація

О. В. Арцебашева. Глагол в исследованиях П. А. Бузука

Статья посвящена анализу взглядов украинского языковеда П. А. Бузука на проблему исторических форм украинского глагола. Дано описание языковой ситуации указанного периода и лингвистическая трактовка исследуемой проблематики. Перечислены названия наиболее важных работ исследователя. Основной акцент сделан на исторических формах и особенностях глаголов и причастий. В работе определены слабые стороны и преимущества исследования П. А. Бузука. Сделаны выводы относительно анализа этих форм в лингвоисторикографическом аспекте.

Ключевые слова: глагол, причастие, флексия, спряжение глаголов, лингвоисторикографический аспект, настоящее время.

Анотація

О. В. Арцебашева. Дієслово у розвідках П. О. Бузука

Статтю присвячено аналізу поглядів українського мовознавця П. О. Бузука на проблему історичних форм українського дієслова. Подано опис мовної ситуації 20-30 рр. ХХ ст. та своєрідне лінгвістичне потрактування досліджуваної проблематики. Проаналізовано найважливіші роботи дослідника щодо історичних форм та особливостей дієслова й дієприкметника. Велику увагу приділено аналізу цих форм у лінгвоісторикографічному аспекті.

Ключові слова: дієслово, дієприкметник, флексія, лінгвоісторикографічний аспект, дієвідміна, теперішній час.

Abstract***O. V. Artsebasheva. The Investigation of the Ukrainian Verb by P. O. Buzuk***

The article is dedicated to the investigation of the historical verbal forms in the works by the Ukrainian scientist, P. O. Buzuk. The linguistic interpretation of the problem under analysis and the language situation of the given period have been considered in this paper. Special attention has been paid to the historical peculiarities of verbs and participles. The detailed information concerning the inflections of verbs and participles has been given. In his works P. O. Buzuk concentrates his attention on the classification of verbs taking into consideration their stems in the present tense. The researcher singles out five classes of verbs. He also makes emphasis on the differentiation between phonetic and morphological reasons for changes in verbal forms. P. O. Buzuk's morphological conception includes the formation and the development of participial forms in the Ukrainian language. Investigating the forms of participles the author comes to the conclusion that the existence of participles of present tense active voice ending in –чуї is a characteristic feature of the modern Ukrainian language. Some weak points and perspectives of the research have been highlighted in the paper. The emphasis on the results of the linguohistoriographical analysis of the verbal and participial forms. P. O. Buzuk's views on verbs may serve as the basis for further investigations.

Key words: *verb, infinitive, participle, inflection, linguohistoriographical aspect, present tense.*